

Նորա Մ. Արիսեան (Դամասկոս)
պատմ. գիտ. թեկնածու

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՐ ԱՐԴԻ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ*

Օսմանեան բռնապետութեան թուրքացման պետական քաղաքականութեանը դիմակայելու ընդհանուր խնդիրը նոր ժամանակներու համար դարձաւ այն կարևոր հիմնաքարը, որուն վրայ կառուցուեցաւ հայ և արաբ ժողովուրդներու բարեկամութիւնը: Իսկ Մեծ եղեռնէն ետք արաքական երկիրներուն մէջ ապաստանած հայ տարագրեալներուն փրկութիւն եւ օքևան տալով՝ աւելի ամրապնդուեցաւ հայ-արաքական համերաշխութիւնը:

Ուստի պատահական չէ, որ արաքական պատմագրութիւնը տասնամեակներ շարունակ զբաղեցաւ հայկական թեմաներով, մանաւանդ՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանութեան խնդիրները լուսաբանելով:

Հայ ժողովրդի անցեալի հանդէպ արաքական պատմագրութեան հետաքրքրութիւնը բարձրացաւ ԽՍՀՄ-ի փլուզումէն և Հայաստանի անկախացումէն ետք: Անկախացած Հայաստանը օտար ընթերցողներուն ներկայացնելու համար արաբ հեղինակներու կարգ մը աշխատութիւններուն մէջ կ'ընդգծուի ոչ թէ ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան, այլ պատմական Հայաստանի հանգամանքը: Հայաստանի պատմութենէն տեղեակ արաբ հեղինակներու պարագային դա հասկնալի է, քանի որ Հայոց պետականութեան գոյութեան փաստը անխուսափելիօրէն կը ստեղծէ անոր ներկայ ու նախկին սահմանները բաղդատելու խնդիրը:

Այսպէս, օրինակ՝ 1998-ին Դամասկոսի մէջ լոյս տեսած «**Արաքական հանրագիտարանի**» առաջին հատորին մէջ տեղ գտած՝ «**Հայաստան**» (Արմինիա) բառին մեկնաբանութիւնը: Հոն կ'ընդգծուի, որ արդի Հայաստանը սոսկ մէկ մասն է պատմական, հին Հայաստանի, որն իր տարածքով մի քանի անգամ կը գերազանցէ ներկայ հանրապետութիւնը: Որդեգրուած է նաև այն կարևոր մօտեցումը, թէ պատմական Հայաստանի հողատարածքի մեծ մասը ներկայիս կը գտնուի Թուրքիոյ մէջ:

Նոյնպէս կը յիշուի, որ 1915 թուականին Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած ջարդերը պատճառ դարձան, որ հայերը մեծ թիով զոհեր տան և գաղթեն դէպի ռուսա-

* «Արդի պատմագրութիւն» բառեզրը հեղինակի կողմից կ'օգտագործուի որպէս ԽՍՀՄ փլուզմանը եւ Հայաստանի անկախացումէն սկսեալ դարաշրջանի բնութագրիչ: Ընդունուել է տպագրութեան 9.02.2011: Խմբ.

կան տարածքներ ու Թուրքիոյ մօտակայ երկիրներ, ինչպէս Սուրիան: Կը մատնանշուի նաև հայերու բռնագաղթի երկրորդ հոսանքը, որ տեղի ունեցաւ 1921-ին՝ կրկին դէպի Սուրիա և Լիբանան:

Ըստ «Արաբական հանրագիտարանի» տուեալներուն, ներկայ Հայաստանը անկախ ժողովրդավարական հանրապետութիւն է, որուն հիմնական խնդիրներէն մէկն է «Ազրպէյճանի հետ հակամարտութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ, որ կը գտնուի ազրպէյճանական տարածքին մէջ, ուր կը բնակին մեծամասնութեամբ հայեր»¹:

«Արաբական Հանրագիտարան»-ին մէջ լայնօրէն կը ներկայացուին նաև Օսմանեան իշխանութեան գործադրած բռնութիւնները և թրքացման քաղաքականութիւնը, որուն հետևանքով հայերը զոհուեցան ու տեղի ունեցաւ բռնագաղթ դէպի արաբական երկիրներ: Միւս կողմէ ուշադրութիւն կը դարձուի Հայաստանի ներկայ կացութեան ու մանաւանդ՝ անոր անկախացումէն ետք՝ ԱՊՀ երկիրներու մաս կազմելու հանգամանքին վրայ²:

ԽՍՀՄ կազմէն ներս Հայաստանի իրաւական կարգավիճակը և անկախացման ժամանակաշրջանը դարձած են եզիպտացի հետազօտող **Ֆուատ Հասան Հաֆեզի** «Անկախ Հայաստանը» ուսումնասիրութեան քննութեան առարկան³: Նշուած գրքոյկը շարունակութիւնն է նոյն հեղինակի «Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը» գիրքին, որ հրատարակուած է 1986-ին: Իր վերջին աշխատութիւնը նուիրելով անկախ Հայաստանին, Հաֆեզ ընթերցողին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ անոր անկախացման մանրամասնութիւններուն վրայ՝ իր ուսումնասիրութիւնը բաժնելով երեք հանգրուաններու:

ա) Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հարցը, բ) Խորհրդային Միութեան ժամանակ Կլասնոստի եւ Բերեստրոյզայի քաղաքականութիւնը, գ) Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած դէպքերը՝ անկախացման շրջանին: Վերջաւորութեան հեղինակը կը հաստատէ, որ Հայաստանն ունի իր ուրոյն ներուժը և կարողականութիւնը, որպէսզի յաղթահարէ դժուարութիւնները՝ օգտագործելով որոշ դրական հանգամանքներ և խորհրդային շրջանէն ձեռք բերած ժառանգութիւնը, միևնոյն ժամանակ յենուելով Սփիւքի ուժերուն վրայ և օգտուելով իր կողքին կանգնած քարեկաններէն⁴ :

Արաբական պատմագրութեան մէջ վերջին տարիներուն զգալի դեր ունեցած են Հայաստանի խնդիրներուն հետ ուղղակի շփման մէջ գտնուող հետազօտողները, ինչպէս օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ Եզիպտոսի առաջին դեսպան (1993-1997) **Ահմետ Ֆուատ Բըլպանը**: Իր «Հայաստան՝ ազգ եւ պետութիւն» գիրքին մէջ Ահմետ Ֆուատ Բըլպան հայերը կը ներկայացնէ իրենց ծագումէն սկսեալ մինչև հայկական պետութեան սկզբնաւորումը: Հեղինակը ներառած է հայ ղեկավարներու դիրքորոշումը ազգային խնդիրներու նկատմամբ եւ հայ ընկերութեան տնտեսական եւ մշակութային դաշտերը:

«Հայկական հարցը XIX եւ XX դարերուն» գլուխին տակ Բըլպան լայնօրէն կը ներկայացնէ Հայկական հարցի ծագումը եւ ապա՝ Հայոց ցեղասպանութիւնը որ-

1 Նման աղաւաղուած տեղեկութիւններ կը քաղուին ընդհանրապէս արաբական երկիրներուն մէջ տարածուած աղբիւրներէն: *St u الموسوعة العربية الأول، المجلد الأول* (Արաբական հանրագիտարան, հ. 1), Գամասկոս, 1998, էջ 705:

2 Նոյն տեղում:

3 *St u "أرمينيا المستقلة"*, فؤاد حسن حافظ (Ֆուատ Հասան Հաֆեզ, Անկախ Հայաստանը), Գահիրէ 1993, էջ 44:

4 *St u* նոյն տեղը, էջ 38:

պէս երեւոյթ, եզրակացնելով թէ ջարդերու հարցը այսօր եւս կը մնայ հայ կեանքի հիմնահարցերէն մէկը թէ՛ Հայաստանի անկախ պետութեան, թէ՛ Սփիւքի համար, նաեւ՝ հաստատելով, որ սոյն հիմնախնդիրը անպայման իր անդրադարձը կ'ունենայ հայու ինքնութեան եւ ընկերային, հոգեբանական, քաղաքական կեանքին վրայ: Բըսլանի համաձայն դժուար է Հայաստանէն որևէ միջազգային քաղաքական մօտեցում ակնկալել՝ առանց սոյն հարցին, ինչ որ կը պահանջէ նման իրողութեան ընկերային, անհատական եւ հաւաքական տեսանկիւններու յաւելեալ ուսումնասիրութիւն⁵:

Հիմնուելով իր դիւանագիտական աշխատանքի փորձառութեան եւ հայ քաղաքական դեմքերու հետ հանդիպումներուն եւ շփումներուն վրայ, Բըսլան «Հայաստանը որպէս պետութիւն» գլուխին տակ կը մանրամասնէ երկրի անկախացման հետ առնչուող խնդիրները, ներքին եւ արտաքին իրավիճակը, առկայ քաղաքական ուժերու եւ կուսակցութիւններու բնութագիրը, ինչպէս նաեւ յատուկ տեղ կը յատկացնէ Հայաստանի տնտեսութեան եւ մշակոյթի ասպարէզներուն:

Թէև ան Հայաստանի մասին տարածաշրջանային տեսանկիւնէն կը կատարէ շարք մը հաստատումներ, սակայն կը կարեւորենք Բըսլանի այն տեսակէտը, թէ Հայաստանի մէջ է, որ կը կայանայ տարածաշրջանային ուժերու (Ռուսաստան, Իրան, Թուրքիա) միացումը, որովհետև ան Անդրկովկասի միակ երկիրն է, որ չունի նոր անկախացած պետութիւններու խնդիրները, ինչպէս Ազրպէյճանն ու Վրաստանը:

Միւս կողմէ ան կը գտնէ թէ Հայաստան՝ մեկնելով իր աշխարհագրական եւ մշակութային դիրքէն, ոչ՝ մէկ վտանգ կը սպառնայ տարածաշրջանային ուժերուն, այլ ընդհակառակը՝ այդ ուժերը պէտք ունին իրեն:

Բըսլան կ'եզրակացնէ, որ դրացի երկիրներու հետ սահմաններու բացումը կը նպաստէ բոլոր կողմերու շահերուն եւ Հայաստան կը վերածուի տարանցիկ առևտուրի խոշորագոյն կեդրոններէն մէկը՝ կապեր հաստատելով Եւրոպայի, ԱՊՀ երկիրներու, Իրանի եւ արաբական աշխարհի հետ:

Վերջապէս հեղինակը կը փորձէ իր տեսանկիւնէն ներկայացնել Հայաստանը քսանմէկերորդ դարուն: Ան կը գտնէ, որ Հայաստան, օգտուելով իր ազգային փորձառութենէն եւ ժառանգութենէն, կարողացաւ ճիշտ յարաբերութիւններ մշակել տարածաշրջանային եւ միջազգային ուժերու, ինչպէս նաեւ՝ Եւրոպայի ու ԱՄՆի հետ⁶:

Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ վերջին տարիներու արաբական պատմագրութեան մէջ յատուկ տեղ գրաւած է քրիստոնէայ Հայաստանի պատմութեան թեման:

Իրաքցի հետազօտող Դոկտ. **Շէյխ Մոհամետ Սատեք ալ-Քըրպասին** խորանալով վերոնշեալ թեմային մէջ, վերջերս հրատարակած է «Իսլամը Հայաստանի մէջ» վերնագրով գիրքը, որ կը ներկայացնէ իսլամներու մուտքը Հայաստան եւ անոր տարածքին վրայ տեղի ունեցած իսլամական շարժումներու պատմութիւնը: Հեղինակը այնտեղ կ'ընդօժէ նաեւ տարիներու ընթացքին հայ իշխանութիւններու յարաբերութիւնները իսլամական պետութեանց հետ: Ան կ'անդրադառնայ կարգ մը հայ ղեկավարներու եւ դեմքերու, որոնք ըստ հեղինակին՝ կը տիրապետէին

5 Տե՛ս "أحمد فؤاد رمضان" (Uhiմետ Ֆուատ Բըսլան, Հայաստան՝ ազգ եւ պետութիւն), Գահիրէ, 1997, էջ 74:

6 Տե՛ս նոյն տեղը, էջ 410:

արաբերեն լեզուին եւ սերտ կապերու շնորհիւ ազդեցիկ դեր խաղացած են իսլամական աշխարհին մէջ, մանաւանդ՝ գրականութեան, լեզուի եւ բժշկական ասպարէզներէն ներս ⁷:

Լուսարձակի տակ առնենք նաեւ մէկ այլ ուսումնասիրութիւն՝ «Իսլամի տարածումը Հայաստանի մէջ», որ հրատարակուած է 2010-ին Մեքքէի (Մաուտական Արապիա) Ում ալ-Քուրա համալսարանի պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան բաժինին կողմէ՝: Ուսումնասիրութեան հեղինակ **Պասմա Ահմետ ալ-Լըհիանին**, որուն գիտական ղեկավարն է պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան բաժնի պետ **Ապտալա ալ-Շարիֆը**, պատմական ակնարկ կը նետէ Հայաստանի անուան, աշխարհագրական դիրքին, հայոց լեզուին ու հայերու ծագումի մասին: Յատուկ գլուխ կը յատկացուի Հայաստանի կողմէ քրիստոնէութեան ընդունման մանրամասնութիւններուն եւ հայկական այբուբենի գիտին:

Սոյն աշխատութեան մէջ կ'առանձնացուի «Արաբ իսլամներու մուտքը Հայաստան» վերնագիրը կրող գլուխը, ուր՝ պատմական ժամանակագրութեամբ կ'ընդգծուին Հայաստանի վրայ իշխած օտար տիրապետութիւնները, հասնելով արաբներուն՝ Օմայներու եւ Ապսիներու տիրապետութեան ժամանակահատուածին, ապա Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութեան: Ան կ'երգակացնէ թէ Առաջին համաշխարհային պատերազմին հետեւանքներէն են Հայաստանի արեւմտեան եւ արեւելեան հատուածներու բաժանումը եւ բազմաթիւ հայերու հաստատուիլը այլ երկիրներու մէջ: Ապա հեղինակը կը ներկայացնէ Հայաստանի միացումը Խորհրդային Միութեան, եւ վերջաւորութեան՝ անկախութեան վերականգնման հանգրուանը:

Արաբական պատմագրութեան մէջ իր յատուկ տեղը կը գրաւեն եգիպտացի պատմաբան **Մոհամետ Բիֆաադ ալ-Իմամի** աշխատութիւնները: Ան Աղեքսանդրիոյ համալսարանին մէջ նորագոյն պատմութեան դասախօս է եւ արաբական աշխարհին մէջ հայկական հարցի ականաւոր հետազօտողներէն մէկը: Մոհամետ Բիֆաադ ալ-Իմամը իր թեզը պաշտպանած է «Հայերը Եգիպտոսի մէջ XIX դարուն» թեմայով: Հրատարակած է բազմաթիւ մենագրութիւններ, ինչպէս՝ «Հայկական հարցը Օսմանեան կայսրութեան մէջ 1878-1923», «Հայերը, Արեւմուտքը եւ Իսլամը», եւ ցեղասպանութեան կանխարգիլման պայմանագրին նուիրուած փաստավաւերագրական ուսումնասիրութիւն, որուն վերնագիրն է «Ցեղասպանութեան ոճիրը 1946-1948» եւ այլն:

Մոհամետ Բիֆաադ ալ-Իմամի առաջին ուսումնասիրութիւնը՝ «Հայերը Եգիպտոսի մէջ XIX դարուն», լոյս կը սփռէ XIX դարուն Եգիպտոսի մէջ հայերու իրավիճակին վրայ⁹: Միեւնոյն ժամանակ՝ հեղինակն այնտեղ «Հայաստանն ու հայերը» վերնագրով յատուկ գլուխ տրամադրած է, ուր կը ներկայացնէ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, որ զայն դարձուցած է մօտակայ կայսրութիւններուն հետ հանդիպման կէտ: Անցնելով յաջորդ գլուխներուն, հեղինակը կ'արծարծէ հայերու զաղթի պատմութիւնը եւ աշխարհագրական տեղաբաշխումը, ինչպէս՝ «Հայերու զաղթը դէպի Եգիպտոս», «Հայերու տնտեսական գործունէութիւնը», «Հայերը

7 Տե՛ս "الدكتور الشيخ محمد صادق الكرياسي" ، الإسلام في أرمينيا" (Դոկտ. Շէյխ Մոհամետ Սատեք ալ-Քըրպասի, Իսլամը Հայաստանի մէջ), Պէյրուք, 2010:

8 Տե՛ս "بسمه أحمد الحياتي" (Պասմա Ահմետ ալ-Լըհիանի, Իսլամի տարածումը Հայաստանի մէջ), Մեքքէ, 2010:

9 Տե՛ս "الأرمن في مصر القرن التاسع عشر"، محمد رفعت الإمام، (Մոհամետ Բիֆաադ ալ-Իմամ, Հայերը Եգիպտոսի մէջ XIX դարուն), Գահիրէ, 1995, էջ 506:

րու մասնակցութիւնը կառավարական պաշտօններուն», «Հայերու քաղաքական դերը», «Հայերը Եգիպտոսի ընկերութեան մէջ»: Հեղինակը օգտուած է բազմաթիւ արխիւներէ եւ այլ աղբիւրներէ, գիրքը օժտած է յաւելումներով՝ փաստաթուղթերով ու ցանկերով:

Մոհամետ Ռիֆաադ ալ-Իմամը իր մէկ այլ աշխատութեան մէջ, որուն վերնագիրն է «Հայկական հարցը Օսմանեան կայսրութեան մէջ 1878-1923», կ'ընդգծէ թէ օսմանեան վարչական համակարգին համաձայն՝ հայերու կարգավիճակը կը համարուէր որպէս միլլեթ՝ «համայնք», որ դարձաւ օսմանեան պետութեան մէջ գիւղատնտեսութեան, արդիւնաբերութեան եւ առեւտուրի ողնաշարը: Ան նաեւ կը նշէ հայերու բերած մասնակցութիւնը վարչական աստիճաններուն եւ օսմանեան պաշտօններուն: Ըստ հեղինակին՝ ի տարբերութիւն երկրի մայրաքաղաքին, գաւառներուն մէջ վիճակը այլ էր, ուր բնակիչները կը դիմագրաւէին աղքատութիւն, հիւանդութիւն եւ տգիտութիւն¹⁰:

Իմամ՝ իր «Հայկական հարցը Օսմանեան կայսրութեան մէջ 1878-1923», ուսումնասիրութիւնը բաժնած է երեք գլուխներու. Առաջին գլուխին տակ՝ «Համիտեանները եւ հայերը 1878-1909», ան լայնօրէն կ'անդրադառնայ հայերու իրավիճակին Օսմանեան պետութեան ներքոյ հայկական շրջաններու գրաւումէն ետք: Հեղինակը կը շեշտէ օսմանական ժամանակաշրջանին ապրող հայերու հաւատարմութեան փաստը, ապա կը խօսի հայ մտքի զարթօնքի, քաղաքական պահանջներու եւ 1894-1896-ի ջարդերու մասին:

Իսկ «Իթթիհատականները եւ հայերը 1909-1918» գլուխին տակ, Իմամ կը կեդրոնանայ թուրանական շարժումին, Հայաստանի անկախացումին եւ երկրին տիրող դէպքերուն վրայ: Երրորդ գլուխը՝ «Քեմալականները եւ հայերը 1919-1923», կ'ընդգրկէ բացատրութիւններ Անատոլի մէջ Քեմալական պատերազմի եւ այդ ժամանակաշրջանի վիճակին շուրջ՝ մինչեւ Լօզանի դաշնագիրը:

Իմամ կը կատարէ շարք մը եզրայանգումներ, ըսելով թէ հայերը պահաջած են միայն ներքին բարենորոգումներ կատարել հայկական նահանգներուն մէջ, որոնք կը կազմէին, իր իսկ բառով՝ Արեւմտահայաստանը: Ան կը հաստատէ նաեւ, որ Հայկական հարցը Պերլիմի դաշնագրէն ետք դադրեցաւ տեղական օսմանական հարց ըլլալէ եւ դարձաւ միջազգային հարց, ընդգծելով այն պատճառները թէ ինչու՞ հայութիւնը դիմեց յեղափոխութեան տարբերակին: Ըստ Իմամի, պատճառն այն է, որ օսմանեան իշխանութիւնները բարենորոգումներ իրականացնելու ճիգ չըրին եւ միջազգային ընտանիքը չէր զբաղուէր Հայկական հարցով¹¹: Ուստի հեղինակը կ'եզրակացնէ, որ Հայկական հարցի իսկական դրոյսապատճառը իթթիհատականներու ազգայնամոլութիւնն ու ծայրահեղականութիւնն էին եւ ոչ թէ հայերու դաւաճանութիւնը՝ ինչպէս որ օսմանեան իշխանութիւններու կողմէ փորձ կատարուեցաւ զայն ներկայացնել: Այսպէս, Իմամ կը հաստատէ, թէ իթթիհատականները իրականացուցին քսաներորդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը¹²:

Աւելի խորանալով հայկական թեմային մէջ, Իմամ 2003 թուականին հանդէս կու գայ «Հայերը Եգիպտոսի մէջ 1896-1961» վերնագիրը կրող մեծածաւալ գիրքով, ուրուն մէջ յատուկ գլուխ յատկացնելով «Հայկական հարցի զարգացումը

10 Տե՛ս محمد رفعت الإمام 1878-1923 "القضية الأرمنية في الدولة العثمانية" (Մոհամետ Ռիֆաադ ալ-Իմամ, Հայկական հարցը Օսմանեան կայսրութեան մէջ 1878-1923, Պահիրէ), 2002, էջ 119:

11 Տե՛ս նոյն տեղը, էջ 120:

12 Տե՛ս նոյն տեղը, էջ 124:

1878-1923» քեմալին, կը քննարկէ հայկական հարցը երեք հանգրուաններով. համիտեան, իթթիհատական եւ քեմալական ժամանակաշրջաններ:

Գիրքը կը պարունակէ նաեւ այլ գլուխներ ինչպէս՝ «Հայերու գաղթի շարժումը դէպի Եգիպտոս», «Հայերու իրաւական հիմքը», «Հայերու տնտեսական գործունէութիւնը», «Հայերու քաղաքական կեցուածքները», եւ «Հայերու մշակութային եւ ընկերային գործունէութիւնը»:

Իմամի տեսակէտով Լօզանի դաշնագիրը մարմնատրեց թրքական յաղթանակը, եւ միջազգային անտարբերութիւնը՝ Հայկական հարցին նկատմամբ¹³:

Հայ-արաբական եւ հայ-իսլամական յարաբերութիւնները եւ միւս կողմէ՝ իսլամական աշխարհի մէջ հայերու քրիստոնէայ գործօնը քննարկելու համար Իմամ հանդէս եկած է նաեւ մէկ այլ աշխատութիւնով՝ «Հայերը, Արեւմուտքը եւ Իսլամը» վերնագրի տակ¹⁴: Սոյն ուսումնասիրութեամբ Իմամ կը փորձէ բացատրել «Արեւմուտք» բառերի ըմբռնումը, որ իր կարծիքով աշխարհագրականօրէն կը նշանակէ Եւրոպան եւ Ամերիկան, սակայն իրականութեան մէջ՝ այլ մշակոյթ կամ արեւելեան մշակոյթէն տարբեր եւ անոր հակասող մշակոյթ: Ըստ հեղինակին՝ Օսմանեան կայսրութեան մէջ «թուրք» արտայայտութիւնը կ'օգտագործուէր՝ ցոյց տալու համար «իսլամը», իսկ արեւմտեան գրականութեան մէջ «իսլամ» բառը կ'օգտագործուէր՝ մատնանշելու համար Օսմանեան պետութեան իրագործումները:

Իմամ իր «Հայերը, Արեւմուտքը եւ Իսլամը» աշխատութիւնը կը բաժնէ ինը գլուխներու.

ա-«Հայկական հարցի ծնունդն ու զարգացումը», որուն մէջ կ'արծարծէ Հայկական հարցին խոչընդոտները, ինչպէս՝ Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը՝ զայն համարելով Հայկական հարցին վերջակէտը, իսկ իթթիհատականներու ժամանակահատուածի աւարտը կը համարէ Հայկական հարցին երկրորդ հանգրուանի աւարտը,

բ- «Հայկական ջարդերը», որտեղ կը վկայաբերէ օսմանեան իշխանութեան կողմէ բարենորոգումներ չիրականացնելու հանգամանքը,

գ- «Կրօնական ջարդեր», ուր հեղինակը կը բացատրէ թէ հայկական ջարդերը ունին երկու տարբեր բնոյթ. առաջին՝ ջարդերու դիտարկումը ընդհանուր մարդկային պարունակին մէջ, երկրորդ՝ զուտ կրօնական:

Յաջորդաբար հեղինակը կը ներկայացնէ վարչական բարենորոգումներու կապը ջարդերուն հետ, ընդգծելով, որ արեւմտեան գրականութիւնը կ'աղաւաղէ իսլամական մօտեցումը, ամբաստանելով թէ ջարդերը կ'իրականացուէին իսլամական հրամաններով:

Իմամ իր աշխատութեան մէջ յատկապէս կ'առանձնացնէ «Քրիստոնէաներու մահն ու իսլամներու կեանքը» գլուխը, ուր կը հաստատէ թէ օսմանեան քաղաքականութիւնը կ'աշխատէր Արեւելքի մէջ քրիստոնէաները բնաջնջել, իսկ հայերը բնաջնջելով կամ բռնի իսլամացնելով՝ օսմանեան քաղաքականութիւնը արեւմտեան մտայնութեան մէջ զարգացուց իսլամի արիւնարբու եւ ահաբեկիչ ըլլալու հանգամանքը: Մէկ այլ բաժինով հեղինակը ցոյց կու տայ որ օսմանեան քա-

13 Տե՛ս محمد رفعت الإمام "الأرمن في مصر، (Սոհամետ Ռիֆաադ ալ-Իմամ, Գայերը Եգիպտոսի մէջ 1896-1961), Գահիրէ, 2003, էջ 82:

14 Տե՛ս محمد رفعت الإمام، "الأرمن والغرب والاسلام"، (Սոհամետ Ռիֆաադ ալ-Իմամ, Գայերը, Արեւմուտքը եւ Իսլամը), Գահիրէ, 2010:

ղաքականութիւնը պատճառ դարձաւ, որ Արեւմուտքի մէջ իսլամը բացասական կերպարով ներկայացուի:

Վերջապահութեան հեղինակը կը բացատրէ թէ օսմանեան իշխանութիւնները եւ Արեւմուտքը իրենց հակամարտութիւններուն մէջ մխրճեցին կրօնի գործօնը, ինչ որ բարդացուց Հայկական հարցը՝ զայն տեղափոխելով քրիստոնեայ-իսլամ հակամարտութեան դաշտ:

Արաբական պատմագրութեան մէջ հայերու եւ Հայկական հարցի ուսումնասիրութիւնը կատարուած է նաեւ Միջին արեւելեան տարածաշրջանին մէջ առկայ փոքրամասնութիւններու պատմութեան նուիրուած աշխատութիւններու ընդմէջէն: Այդ առումով մատնանշենք «Միջին Արեւելքի փոքրամասնութիւնները» աշխատութիւնը, որուն հեղինակը՝ սուրիացի պատմաբան **Ֆայեզ Սարան**, ուսումնասիրած է այդ տարածաշրջանին փոքրամասնութիւններու ներկայութեան պատմութիւնը: Ինչ կը վերաբերի հայերուն, ան կը հաստատէ, թէ հակառակ անոր որ հայերը տարածաշրջանի ամենափոքրաթիւ փոքրամասնութիւնն են, սակայն անոնք ամենաուժեղն են իրենց կազմակերպութեան առումով, մանաւանդ ազդեցիկ է անոնց դերակատարութիւնը տնտեսական ու քաղաքական ոլորտներուն մէջ:

Անդրադառնալով Հայկական հարցին՝ հեղինակը շեշտը դրած է թուրանական շարժումի քննութեան, որուն հետեւանքով հայերը ենթարկուեցան ջարդերու, տարագրութեան եւ ցեղասպանութեան: Միեւնոյն ժամանակ ան կարեւորած է հայկական Սփիւռքի կազմաւորումը եւ հայկական կազմակերպութիւններու դերակատարութիւնը իրենց ապրած երկիրներուն մէջ¹⁵:

Արաբական պատմագրութեան մէջ փոքրամասնութիւններու ուսումնասիրութեան մէկ այլ օրինակ կարելի է համարել սուրիացի պատմաբան **Ֆարէս Օսմանի** աշխատութիւնը, որ լուսարձակի տակ առած է Հայկական հարցը եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները իր «Քիւրտերը եւ հայերը՝ պատմական յարաբերութիւններ» վերնագրով գիրքին մէջ¹⁶: Հեղինակը արծարծած է Հայկական հարցի ծալքերը եւ զարգացումը մինչեւ ցեղասպանութեան ծրագիրը, մանրամասնելով վերջինիս առանձին հանգրուանները: Ան անդրադարձած է հայ-քրտական պատմական յարաբերութիւններու՝ լուսաւոր թէ մութ անկիւններուն, հաստատելով թէ այդ յարաբերութիւնները ունին աշխարհագրական եւ պատմական ակունքներ:

Հարկ է յիշել, որ ցեղասպանութենէն եւ տարագրութենէն ետք արաբական աշխարհի եւ յատկապէս՝ Սուրիոյ մէջ հայերու ներկայութեան թեման դարձաւ նաեւ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ: Այս առումով յիշատակման արժանի է այն ուսումնասիրութիւնը, զոր կատարած է տերզօրցի հետազօտող, պատմաբան **Օմար Սլեպին** (1951-2008), եւ որ կը կոչուի «Չորի նահանգը Օսմանեան ժամանակաշրջանին՝ քաղաքական եւ վարչական»: Սլեպի անդրադարձած է Տէր Չորի մէջ հայերու ներկայութեան պատճառներուն եւ Հայկական հարցի ծալքերուն: Օմար Սլեպին կը բացատրէ, որ 19-րդ դարուն եւրոպական հոսանքներու ազդեցութեամբ զարգացած ազգային զարթոնքը Արեւմուտքի մէջ եւ օսմանեան Արեւելքի մէջ հայերը մղեց պայքարի՝ իրաւունքներ ձեռք բերելու համար:

Հեղինակը կը մատնանշէ նաեւ հրէական գործօնի դերը՝ 1908 թուականէն ետք

15 Stէս «فايز سارة الأوسط»، «الأقليات في الشرق الأوسط» (Ֆայեզ Սարան, Միջին Արեւելքի փոքրամասնութիւնները), Դամասկոս, 2000, էջ 102:

16 Stէս «الكرد والأرمن، العلاقات التاريخية»، «فارس عثمان» (Ֆարէս Օսման, Քիւրտերը եւ հայերը՝ պատմական յարաբերութիւններ), Դամասկոս, 2008:

Թուրքիոյ կառավարման հարցով՝ նկատի առնելով իթքիհատականներու իշխանութեան գլուխ անցնելու իրողութիւնը: Ան հարց կու տայ թէ ինչպէ՞ս կարելի է անտեսել տուեալ իրողութիւնը, երբ կը հաստատուի, որ Մեծ եղեռնը տեղի ունեցաւ հրեայ իթքիհատականներու կարգադրութեամբ եւ շարունակուեցաւ սուլթան Ապտուլ Համիտի անկումէն ետք:

Սուրիոյ հայ գաղթականութեան վիճակը նոյնպէս լայնօրէն արտացոլուած է սուրիական նորագոյն պատմագրութեան մէջ, մանաւանդ՝ օսմանեան ժամանակաշրջանի աւարտին քաղաքներու ընկերային իրավիճակը ներկայացնելով: Քննարկուած են այն դրոյսապատճառները, որոնք զանազան ժողովուրդներ մղած են ապաստան գտնելու Սուրիոյ եւ ի մասնաւորի՝ Տէր Ջօր քաղաքին մէջ: Սուրիական կարգ մը ուսումնասիրութիւններու մէջ յստակօրէն բացայայտուած է թուրքերու վարած քաղաքականութիւնը: Օրինակ՝ նոյն Օմար Սլէպին հայերու ջարդերը կը համարէ շրջանի ողբերգութիւններէն մէկը, ակնարկելով հայերու կողմէ ազգային իրաւունքները պաշտպանելու հանգամանքին¹⁷:

Ուշադրութեան արժանի են նաեւ վերջին երկու-երեք տարիներուն հայկական թեմաներու առնչութեամբ արաբական մամուլին մէջ տեղ գտած քաղաքագիտական յօդուածները, որոնք կը կրեն խիստ հակասական տեսակէտներ: Այսինքն՝ մէկ մասը Ղարաբաղի հարցով Հայաստանը կը դիտէ որպէս գաթող երկիր եւ կողմնակալ է Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւն մշակելու խնդիրին: Նման յօդուածներու հեղինակները կը նշեն որ իբր թէ Հայաստան գրաւած է ազրպէյճանական հողամասեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի եւ մօտակայ տարածքներուն մէջ: Չարգացած է նաեւ այն գաղափարը թէ հայերը իրենց պահանջները եւ պատմական իրաւունքները ստանալու համար թուրք պետութենէն պահանջած են ներողութիւն խնդրել¹⁸: Իսկ յօդուածներու հեղինակներուն միւս մասը տեղեակ է ու կը գիտակցի Հայաստանի շրջափակման խնդիրին եւ Հայկական հարցի իսկական եղելութեան եւ հայութեան իրաւունքներուն:

Հաւանաբար այդ պատճառով է, որ 2009 հոկտեմբեր 10-ին հայ-թուրքական արձանագրութիւններու ստորագրութեան ժամանակ արաբական մամուլը կը դժուարանար կողմնորոշուիլ եւ հասկնալ հայկական դիրքորոշումները: Արարները կը տեսնէին, որ հայերը բաժնուած են երկու մասերու՝ անոնք, որոնք կը պահանջեն պատմական իրաւունքներ, եւ անոնք, որոնք կը պահանջեն ապագայի իրաւունքներ¹⁹:

Կարգ մը հեղինակներ ալ կը գտնէին, որ հայ-թուրքական արձանագրութիւնները Հայաստանի իշխանութիւններուն համար առիթ էր դասական կուսակցութիւնները՝ իրենց հիմնական հարցէն շեղելու, իսկ վերջիններուն համար ալ այդ փաստը առիթ էր Սփիւռքի մէջ ժողովուրդը վերստին հաւաքագրելու՝ Հայկական հարցի դրօշին տակ²⁰:

Արաբական արդի պատմագրութեան եւ մամուլի դիտարկումով իրականացուած մեր քննութիւնը թոյլ կու տայ կատարել կարգ մը եզրահանգումներ.

- Հայաստանն ու Հայկական հարցը արաբական պատմագրութեան քննու-

17 Տե՛ս عمر صليبي "لواء الزور في العصر العثماني إدارياً وسياسياً" (Օմար Սլէպի, Ջորի նահանգի քաղաքական եւ վարչական նկարագիրը Օսմանեան ժամանակաշրջանում), Դամասկոս, 1996, էջ 233- 243:

18 Տե՛ս القيس الكويتية (Հունի Մահալի, «Ալ-Քապաս» օրաթերթ), Քուէթ, 12.09.2009:

19 Տե՛ս السفير اللبنانية (Տընիզ Աբալլահ, «Աս-ՍաՖիր» օրաթերթ), Պէյրոս, 7 հոկտեմբեր, 2009:

20 Տե՛ս الأخبار اللبنانية (Ղասսան Սաուտ, «Ալ-Ախպար» օրաթերթ), Պէյրոս, 7 հոկտեմբեր, 2009:

թեան առարկան դարձած են՝ ինչպէս առանձին մենագրութիւններու, այնպէս ալ տարածաշրջանի պատմութեան նուիրուած ընդհանուր բնոյթի ուսումնասիրութիւններուն մէջ,

- Արաբական արդի պատմագրութեան կողմէ Հայաստանը կը ներկայացուի որպէս տարածաշրջանի քրիստոնէայ երկիր, ուր իսլամական կրօնքը տարածուած էր արաբներու տիրապետութեան ժամանակ, ուստի կը նկատուի, որ Արաբական նոյնիսկ արդի պատմագրութենէն չէ վրիպած Հայաստանի քրիստոնէական գործօնը,

- Անդրադառնալով Հայկական հարցին՝ արաբ ուսումնասիրողները իրաւացիօրէն արձանագրած են հայերու պահանջած բարենորոգումները օսմանեան պետութեան կողմէ չիրականացուելու իրողութիւնը, եւ կը գտնեն, որ հայերու հետապնդած դատը արդար էր,

- Արաբ պատմաբանները կը գտնեն, որ երիտթուրքերու փանթուրքական գաղափարներէն բխած ծրագիրներու իրագործման ճանապարհին, հայ ժողովուրդը հիմնական խոչընդոտներէն էր եւ այս հանգամանքը եղաւ Հայոց ցեղասպանութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկը,

- Քեմալական ժամանաշրջանը ուսումնասիրելով՝ արաբ հեղինակները կ'անդրադառնան Սեւրի դաշնագրին եւ այդպիսով Արեւմտեան Հայաստանին անկախութիւն շնորհելու հանգամանքին,

- Արաբ հեղինակները յաճախ համատեղ գուգահեռներ կը գծեն Հայկական հարցին եւ արաբական կամ Պաղեստինեան հարցին միջեւ որպէս իրաւագրկուած ժողովուրդներու՝ նոյն խրամատի մէջ գործող պայքարի դրսեւորումներ,

- Վերջին շրջանին, Թուրքիոյ ռազմավարութիւնը դիտարկելով, արաբական տեսակէտը ընդհանրապէս կ'ընդգծէր այն երեւոյթը, թէ Թուրքիան հաշտութեան արձանագրութիւններ ստորագրելով՝ Հայաստանի հետ իր թշնամական վիճակին վերջ կը դնէ, իսկ հայերը, մանաւանդ՝ Սփիւռքի մէջ, կը մերժեն հաշտեցման գործընթացը:

Summary

ARMENIA AND THE ARMENIAN QUESTION IN MODERN ARABIC HISTORIOGRAPHY

Nora M. Arissian

The objective of this article is to present Armenia and matters of the Armenian question in modern Arabic modern historiography. The Arabic Encyclopedia in Syria also seems to count this topic with its historical facts. The Christianity factor of Armenia is mostly presented in Arabic historiography. Mohamed Sadek al-Kerbasi in his book “Islam in Armenia” reflects on the notion of Armenia’s Christianity. Many historical researches reflect the Arabic point of view concerning Armenia and the Armenian question in recent years, for instance Fuad Hasan Hafez in his book “Independent Armenia” and Ahmad Fuad Reslan in “Armenia, Nation and Government,” dedicating many chapters to the study of the Armenian question in the 19th and 20th centuries.

It is also mentioned in the studies of Mohamed Rifaat al-Imam from Egypt who had many historical researches concerning the Armenian question, such as “Armenians in Egypt in the 19th Century”, “The Armenian Question in the Ottoman Empire,” “Armenians, the West and Islam,” “The Genocide 1946-1948”, etc.

The article also stresses on the Arabic press that has dealt with the facts of the Armenian question, especially lately dealing with the Protocols between Armenia and Turkey.